

Bilim Eğitimi Kurumları

Institutions of Science Education

Ekmeleddin İhsanoğlu*

*Prof. Dr., Türk Bilim Tarihi Kurumu Derneği, ihsanoglu.office@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5970-3283

Makale Bilgisi: Çeviri Makale | Translation Article

Klasik Dönemde Bilim Eğitimi Kurumları

[Bu madde iki alt başlık içermektedir: Klasik ve Modern]

Ekmeleddin İhsanoğlu¹

Prof.Dr., TÜBA Şeref Üyesi- İÜ Emeritus Prof, ihsanoglu.office@gmail.com

İslam medeniyeti, farklı türlerde öğrenim kurumlarının gelişimine yönelik uzun bir sürece şahitlik etmiştir. Yüzyıllardır süregelen üstad-dan öğrenciye bilgi aktarma geleneği, hükümdar himayesiyle ve daha da önemlisi, vakıfların (hayır kurumlarının) gelirleriyle medreselerde yürütülen çeşitli eğitim faaliyetlerini finanse etmeye yönelik hukuki düzenlemelerin gelişmesi sayesinde kurumsal bir temele kavuşmuştur. Bu iki önemli finansman mekanizması, önceki medeniyetlerde benzeri bulunmayan farklı türlerde öğrenim kurumlarının gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu sırada, İslam öncesi bilimler ile İslam'ın yeni gelişen dinî ilimleri arasında bir bütünleşme yaşanmıştır. Kadim ilimler (al-'ulüm al-awā'il) -yabancı ilimler (al-'ulüm al-dakhīlah), aklî veya zihnî ilimler (al-'ulüm al-'aqliyah) ya da felsefî ilimler (al-'ulüm al-falsafīyah, al-'ulüm al-hikamiyyah veya al-hikmah) olarak da adlandırılan- antik çağlardan aktarılmış ve zamanla resmî kurumların ders programının bir bileşeni hâline gelmiştir.

Önceki çalışmalar, bu iki bilim grubunun bilgi alanları arasındaki ikiliğin, eğitim kurumlarında da bir ikiliğe karşılık geldiğini öne sürmüştür; nitekim George Makdisi, medresenin tarihsel gelişimine dair 1981 tarihli çalışmasında bunu belirtir. Makdisi'nin "kolej" olarak tanımladığı medrese, tamamen dinî ilimlerin öğretimine ayrılmıştı; buna karşılık dinî nitelik taşımayan bilimler ise özel ortamlarda öğrenilmekteydi.

Aydın Sayılı, Goldziher'in Müslüman ilahiyatçıların yalnızca doğrudan kendi dinlerinden çıkan bilgi alanlarını değerli gördükleri yönündeki varsayımını benimser (Sayılı, 1941). Yabancı kaynaklardan gelen diğer bilimler (mesela, kadim ilimler) ise kuşkuyla karşılanmıştır. Youssef Eche, genel olarak kütüphanelerin gelişimini ve özellikle de iki kurumu incelemiştir: Bağdat'taki tercüme ve araştırma merkezi olan Beytü'l-Hikme (Bilgelik Evi) ile Kahire'deki bir kütüphane ve bilim kurumu olan Dârü'l-Hikme/Dârü'l-İlm (İlim Evi). Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bu iki kurumda felsefî ve aklî bilimlerin okutulduğunu; buna karşılık dinî vakıf olarak kurulan medreselerin din dışı çalışmaları ders programlarından uzaklaştırdığını tespit etmiştir (1967). Fakat Eche, vakıf olarak kurulmuş bazı kurumlarda aklî bilimlerin öğretildiğine dair örnekler de bulmuştur. Klasik ilimler, yani kadim ilimler ('ulüm al-awā'il), önce tercümeler yoluyla aktarılmış; ardından resmî ve yarı resmî himaye, kişisel entelektüel araştırma ve inceleme sayesinde gelişmiştir. Klasik miras, bilginin ('ilm) ayrılmaz bir parçası hâline

¹ Bu çalışma, Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun "Institutions of Science Education" başlıklı İngilizce makalesinden Türkçeye çevrilmiştir. Metnin ilk versiyonu 2002'de İtalyanca, daha sonra genişletilerek 2014'te *Oxford Encyclopedia* kapsamında İngilizce olarak yayımlanmış; 2019'da Güler Doğan Averbek tarafından yapılan Türkçe çevirisi bir kitapta yer almış ve 2021'de makale formatıyla yeniden yayımlanmıştır. Çeviri, yazarın izniyle hazırlanmış olup son okuması yine yazar tarafından yapılmıştır.

Çevirenler: Nihal Özdemir (Dr. Öğr. Üyesi, FSMVÜ Bilim Tarihi Bölümü), Cansu Demirbağ (Araş. Gör., FSMVÜ Bilim Tarihi Bölümü)

Kaynakça bölümündeki desteğinden ötürü Esmanur Biçer'e teşekkür ederiz.

gelmiştir; hem Müslüman âlimler tarafından oluşturulan epistemolojik modellerde teorik olarak, hem de çeşitli bilim tasniflerinde ve medreseler dâhil bazı İslam eğitim kurumlarında öğretimin resmî bir unsuru olarak açık biçimde görülmektedir.

İslam dünyasında 'kadim ilimler'in öğretildiği eğitim kurumları, karmaşık entelektüel, sosyal ve kültürel etkenlerin etkisi altında birçok evrim aşamasından geçmiştir. Bu süreç, 8. yüzyılda halifelerin kişisel ilgisiyle başlamış, sonraki yüzyıllarda kurumsal bir nitelik kazanmış, 15. yüzyıl medreselerinde resmî biçimini almış ve 16. yüzyıla gelindiğinde iyice yerleşmiş durumdaydı. İslam'daki eğitim kurumlarının -özellikle de medreselerin- ilk oluşum dönemlerinden itibaren 16. yüzyılda olgunlaşarak Osmanlılar döneminde çeşitli geleneklerle kaynaştıkları zamana kadar durağan kaldığını varsaymak doğru olmaz. Zamanın akışı içinde birden fazla gelenek ya da medrese eğitimi türünün gelişim çizgisinin kimi dönemlerde birbirinden ayrıldığı, kimi dönemlerde ise birleştiği görülmeyi beklenen bir durumdur.

Kütüphane Merkezli Öğrenme Aktarımı (8.-12. Yüzyıllar)

İslam'ın yükselişinden sonra İslam şehirleri; âlimlerin, din bilginlerinin, filologların, gramercilerin, filozofların, kitap toplayıcıların ve şair topluluklarının bir araya geldiği kültür merkezleri hâline geldi. Öğretim yalnızca dinî ilimlerle sınırlı değildi; İslam'ın yeni dünyası ile antik kültürler (Helenistik, Pers, Hint vb.) arasındaki kültürel etkileşimlerle zenginleşmişti. 8. yüzyıldan Moğol istilalarına kadar Bağdat, sanatın ve bilimin merkeziydi.

Sasani kültürü ve saray teamülleri, erken dönem Müslüman yöneticiler ve bilginler için bir ilham kaynağıydı. İslami Helenizm yalnızca İskenderiye ve Antakya'nın fetihlerinin bir sonucu değildi; büyük ölçüde Sasanî topraklarında zaten mevcut olan birikimden beslenmekteydi. Ayrıca Abbasi halifesi el-Me'mun ile Fatımi halifesi el-Hakim'in, Beytü'l-Hikme ile Dârü'l-İlm'i Pers Cündişapur örneğini temel alarak şekillendirmiş olmaları da mümkündür.

Beytü'l-Hikme (Bilgelik Evi). Bağdat'taki Beytü'l-Hikme, Halife Hârûn er-Reşid (786–809) döneminde kurulan ilk saray kütüphanesiydi; gelişiminin en parlak dönemine ise Hârûn er-Reşid'in oğlu el-Me'mun (813-833) zamanında ulaştı. El-Me'mun, gramer, felsefe, tıp, şiir ve astroloji gibi birçok ilim dalında son derece bilgiliydi ve kadim ilimlerin hevesli bir okuyucusu ve tutkunu olarak tanınıyordu. Halifeler tercüme faaliyetlerini desteklemişlerdi. Özellikle el-Me'mun döneminde tercüme, bir devlet faaliyeti hâline geldi ve uyarlama ile şerh gibi birçok başka ilmî türün gelişmesine öncülük eden bir itici güç oldu.

Beytü'l-Hikme'deki faaliyetler yalnızca tercümeyle sınırlı değildi. El-Me'mun'un, astronomi, tıp, tarih, edebiyat ve gramer alanlarında eserler yazılmasını, ayrıca askerî sanat üzerine bir kitabın hazırlanmasını teşvik ettiği söylenir. Beytü'l-Hikme, âlimler için bir buluşma/istişare merkezi işlevi de görmekteydi ve muhtemelen Mu'tezile ile, Arapların imtiyazlı konumuna itiraz eden gayri Arapların oluşturduğu Şuûbiyye hareketinin yayılmaya başladığı bir toplantı mekânıydı. Eche'ye göre, Şu'ûbî hareketinin lideri olan Sahl b. Hârûn aynı zamanda Beytü'l-Hikme'nin de başkanıydı; bu durum kurumun eğilimlerini açık biçimde göstermektedir.

Beytü'l-Hikme'nin son dönemlerine ilişkin durum, araştırmacılar için hâlâ çözülememiş bir meseledir. D. Sourdel'e göre Beytü'l-Hikme, İslam tarihinde mihne (inquisition) olarak bilinen ve el-Me'mun tarafından Mu'tezile'nin etkisi altında başlatılan uygulamaya karşı el-

Mütevekkil'in (847-861) gösterdiği gelenekçi tepkiyle 850 yılında sona ermiştir ancak mevcut tarihi deliller bu görüşü doğrulamamaktadır. De Lacy O'Leary'ye göre ise Beytül-Hikme, geçici olarak kapatıldıktan sonra el-Mütevekkil tarafından yeniden açılmıştır. 1418'de ölen el-Kalkaşendî, Moğolların 1258'de Bağdat'taki tüm kütüphaneleri yok ettiğini aktarır. Marie-Geneviève Balty-Guesdon'a göre Beytül-Hikme muhtemelen 10. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş, ancak bu dönemde "Hizânetül-Me'mun" yani el-Me'mun'un kütüphanesi adıyla bilinmiştir. El-Mütevekkil döneminde gerçekleşen siyasî ve dinî değişimlerin Mu'tezile hareketinin yayılmasını engellemesiyle Beytül-Hikme, entelektüel hayattaki konumunu yitirmiştir. Resmî kültürel düzeyde Beytül-Hikme, yabancı felsefî bilimlerin İslam dünyasına tanıtılması ve benimsenmesinde hayati bir rol oynamıştır; ancak Mu'tezile, Şu'ûbiyye ve diğer hareketlerle ilişkisi sebebiyle çok yönlü faaliyetleri sürdürülememiştir. Bununla birlikte, kütüphanesi uzun süre varlığını korumuştur. Bununla birlikte, o döneme gelindiğinde ilmî ve felsefî hareket yeterince bağımsız bir duruma ulaşmıştı; bu sebeple Beytül-Hikme'nin zayıflamasından büyük ölçüde etkilenmemiştir.

Halifelerin dostları olan Abbasi dönemi kitap meraklısı devlet adamları ve bilginler ile Beytül-Hikme'de çalışan bazı kimseler (mesela 861'de ölen Feth b. Hakan, 888'de ölen Ali b. Yahyâ el-Müneccim ve Musa b. Şakir'in oğulları) Beytül-Hikme'yi örnek alarak özel kütüphaneler kurdular ve bu kütüphaneler ziyaretçilere açıldı. Hizânetül-Hikme adı verilen bu yarı resmî kütüphanelerde, Beytül-Hikme'de benimsenen yöntem ve amaçlar daha mütevazı ve daha özel bir ölçekte takip ediliyordu. Bu kütüphanelerin varlığını sürdürmesi, Mu'tezile'ye karşı gösterilen tepkinin esasen, yabancı bilimlere Sünnîliğe karşı doktrinleşmiş birer argüman olarak kullanmalarına yöneldiğini açık biçimde gösterir.

Dârü'l-Hikme. Dârü'l-Hikme. Kahire'deki bir başka halifelik kurumu olan Dârü'l-Hikme sonradan Dârü'l-İlm adıyla tanınan bu kurum Fatımi halifesi el-Hâkim (996-1021) tarafından, büyük ihtimal Beytül-Hikme örnek alınarak inşa edilmiştir. El-Hâkim, İsmailî Fatımi yönetimine direnen Malikî nüfusa Sünnîliğe karşı gösterdiği hoşgörüyü ve ilgiyi göstermek amacıyla Dârü'l-Hikme'yi 1005 yılında kurmuştur. Ne var ki 1020 yılına gelindiğinde kurum, Sünnî karşıtı (yani İsmailî yanlısı) propagandanın merkezi hâline gelmiş ve İsmailî doktrini olan hikmetin (hikmah) öğretildiği bir eğitim kurumu olmuştur. 1119 yılında ise Fatımi yönetiminin dinî yönelimiyle çatışan bir ortam oluşturduğu için geçici olarak kapatılmıştır. 1123'te yeniden, bu kez yine bir İsmailî kurumu olarak açılmış; ancak Selahaddin Eyyubi'nin 1171'de Fatımi hanedanına son vermesi üzerine ortadan kaybolmuştur. El-Hâkim, 1171 yılında Dârü'l-Hikme'yi kurarak Sünnî nüfusu yatıştırmayı ummuştu; ancak sonuçta, entelektüel seçkinlerin İsmailî hikmeti özümsemeye ve yaymaya hazırlandığı bir kurum ortaya çıkmıştı. Dârü'l-Hikme, dünyanın en büyük halk kütüphanelerinden birini barındırıyordu; bu kütüphane tüm bilim alanlarına ait kitapların yanı sıra tıp, mantık, matematik ve astronomi gibi dinî ve klasik ilimlerde derslerin yapıldığı okuma salonlarını da ihtiva ediyordu. Halifelik himayesinin yanı sıra Dârü'l-Hikme, muhtemelen türünün ilk örneği olan bir vakıf tarafından da desteklenmekteydi.

Selahaddin Dönemi'nde Dârü'l-Hikme'nin kapıları kapatıldığında, medrese kurumu tüm İslam dünyasına yayılmaktaydı. 12. yüzyıla gelindiğinde, medreselerin yükselişiyle birlikte hikmet

kurumları ortadan kaybolmaya başlamıştı. 15. yüzyılda aklî bilimler, Timurlu ve Osmanlı medrese ders programının ayrılmaz bir parçası hâline geldi.

Bimaristan–Medrese Modeli (12.-13. Yüzyıllar)

13. yüzyıl, bilim öğretiminin kurumsallaşmasında önemli bir gelişmeye sahitlek etmiştir. En büyük ve en uzun ömürlü tıp kurumlarından biri olan Nuri Bimaristanı, 12. yüzyılın ortalarına doğru Şam'da Nûreddin Zengî (1146-1174) tarafından kurulmuş olup iki yenilikçi özelliğe sahipti. İlk olarak, bir vakıf olarak kurulmuş ve böylece tıp öğretimi resmî bir kurum bünyesinde yer alarak tıp eğitiminin kurumsallaşmasına yönelik büyük bir adım atılmıştı. İkinci olarak, hastanenin kütüphanesinde Nûreddin Zengî tarafından bağışlanan ve teorik öğretime yönelik kitaplar bulunuyordu. Bimaristan, zamanla bir eğitim kurumu niteliği kazanmaya başlamıştı.

Eğitim; refakat eğitimi (suhbah), asistanlık (mülâzeme), ders kitabı okuma, klinik eğitim ve benzeri uygulamalardan oluşuyordu. Öğretim belli ölçüde “resmîleştirilmiş,” öğrencinin entelektüel (okuma) ve teknik (klinik gözlem) becerilerini geliştirmeyi amaçlıyordu. Tıbbî bilginin aktarımı, evlerde ve askerî kamplarda dahi devam etmekteydi.

Mustansırıyye Medresesi. el-Medrese el-Mustansırıyye, Abbasi hanedanının sondan bir önceki halifesi olan el-Mustansır Billah (1226-1242) tarafından kurulmuştur. 1227 ile 1233 yılları arasında inşa edilmiş ve Hülagû Han ile Timur'un istilaları sırasında yaşanan iki kesinti dışında yüzyıllar boyunca faaliyette kalmıştır.

El-Mustansır, geleneksel medrese ile bimaristanı birleştirerek sanki beden ve ruhun bakımına yönelik bütüncül bir eğitim türü sunmak istemiştir. Hekimlerin eğitimi ve yetiştirilmesi, medresenin temel işlevi olan fıkıh öğretimiyle birlikte yürütülmüştür.

Bimaristan–Medrese Modelinin Yayılması. Mısır'da Fatımi hâkimiyetine son veren Selahaddin'in (1174-1193) halefleri, hanedanın kurucusunun Sünnî İslam'ı yaymak amacıyla başlattığı bir faaliyet olarak yeni medreseler kurmaya devam ettiler. Mustansırıyye 1233'te faaliyete geçtikten sonra, el-Melikü's-Sâlih Eyyûb (1240-1249) 1241 yılında Kahire'de Sâlihiyye Medresesi'ni inşa etti ve burada ilk kez dört ana Sünnî fıkıh mezhep eğitimi verildi.

Mısır'da ilk Türk hanedanını kuran Ahmed İbn Tolun'un (868-884) inşa ettirdiği büyük caminin 13. yüzyıl sonlarında yapılan restorasyonu, Mustansırıyye'nin İslam öncesi bilimlerin incelenmesi üzerindeki etkisine bir örnektir. Güç mücadelelerinin sona ermesinin ardından Hüsemaddin Lâcin (1297-1299) Memlûk sultanı olmuş ve harap durumdaki İbn Tolun Camii'ni onararak Mustansırıyye modeline göre bir vakıf tesis etmiştir. Cami, tıp ve astronomik zaman hesaplaması ('ilmü'l-mîkât) öğretiminin yapıldığı bir merkeze dönüşmüştür.

Zamanla Mustansırıyye Medresesi'nin etkisi yayıldı. Mısır'ın da içerisinde bulunduğu Arapça konuşulan Türk yönetimindeki topraklarda tıp ve mîkât (zaman hesaplama) eğitimi verilmeye başlanmış, dinî eğitimin verildiği cami-medrese kurumlarında düzenli sağlık hizmetleri sunulmuştur. Bu gelişmenin en dikkat çekici yönü, tıp ile astronominin bir alt disiplini olan mîkât ilminin bağımsız medreselerde değil, camide öğretilmesiydi.

Rasathane–Medrese Modeli (13.-14. Yüzyıllar)

Abbasi halifeliğinin yıkılmasından sonra İlhanlı hanedanı, tarihi olarak devlet gücünün merkezileşmesine yönelik eğilimi yeniden canlandırmış ve Selçuklu Türk-İran monarşik kültürünü yeniden oluşturmuştur. Moğol hükümdarları ve prensleri kadim ilimlere ilgi duyuyordu; bu ilgi, al-‘ulüm al-aw’âil (kadim ilimler) alanında araştırma yapılmasını, bu bilgilerin yayılmasını ve kurumsallaşmasını daha fazla teşvik ve destek görür hâle getirdi.

Merâğa Rasathanesi. İlhanlı başkentinde, hanedanın kurucusu Hülagû Han (1256-1265) tarafından, Nasîrüddin Tûsî’nin (ö. 1274) katkısıyla kurulan Merâğa Rasathanesi, İslam rasathanelerinin gelişim sürecinin zirvesi kabul edilir. Bu rasathane yalnızca astronomi araştırmalarının yapıldığı bir kurum değil, aynı zamanda fikir alışverişine imkân tanıyan bir bilim akademisi niteliği taşıyordu. Personeli astronomlar, teknisyenler ve idari görevlilerden oluşuyordu. Merâğa Rasathanesi’nin en ilginç özelliği, Moğol inançları ile İslam hukukunun bir birleşimini yansıtmasıdır: Hem rasathane hem de kütüphanesi vakıf gelirleriyle finanse edilmiştir.

Merâğa Rasathanesi’nin en dikkat çekici yönü ise yürüttüğü eğitim faaliyetleriydi. Nasîrüddin Tûsî’nin yüzü aşkın öğrencisi vardı; bunların arasında Kutbüddin Şîrâzî (ö. 1311) de bulunuyordu. Bir grup öğrencisi, Tûsî’nin Bağdat’a yaptığı son seyahatte ona eşlik etmiş ve 1274’teki ölümüne kadar yanında kalmıştır; bu durum Tûsî’nin öğreticilik gücünü ortaya koymakta ve geleneksel üstat–öğrenci ilişkisini açıkça göstermektedir. Başka kesin delillerinin yokluğunda, Merâğa Rasathanesi’nin vakıf gelirleriyle sağlanan finansmanla birlikte ‘ulümü’l-evâil’in (kadim ilimler) öğretimini ‘onaylamış’ olma ihtimalinin güçlü olduğu söylenebilir; zira bu ilimler burada yürütülen çeşitli ilmî faaliyetlere dahil edilmiştir. Tıp ağırlıklı olan Şam Bimaristanı, Dahvâr Medresesi ve Bağdat Mustansırıyyesi dışında, astronomi ve buna bağlı bilimlerin vakıf gelirleriyle finanse edilerek öğretildiği ilk örnek Merâğa Rasathanesi idi.

Merâğa, kadim ilimlerin kurumsallaşmasında bir dönüm noktasıydı. Ayrıca Merâğa, Gazan Han’ın (1295-1304) Tebriz’de “Şenb” olarak bilinen alanda inşa ettirdiği yapı kompleksine de ilham vermiştir; bu kompleks, Gazan Han’ın veziri Reşîdüddin tarafından kurulan Rab’-ı Reşîdî ile benzerlikler taşır. Bu süreçle birlikte kadim ilimlerin çok daha iddialı bir şekilde kurumsallaştırılmasına yönelik ilerleyici bir adım atılmış, yani bu “seküler” bilimler medrese bünyesine dahil edilmiştir.

Şenb-i Gâzân: Hikemiyye’nin² Öğretiminin Kurumsallaşması. İslamiyet’i kabul eden ilk İlhanlı hükümdarı olan Gâzân Han, hükümdarlığı sırasında özellikle Büyük Selçuklu hanedanı hükümdarları başta olmak üzere Müslüman hükümdarları örnek alarak kültürel ve eğitim hayatında önemli yeniliklere öncülük etti. Şenb bir türbe, bir cami, bir Sufî hankahı³, iki medrese, seyyidler⁴ için bir misafîrhane, bir darüşşîfa, bir rasathane, bir kütüphane ve arşiv, bir sıbyan mektebi, mütevellî için bir makam, bir sarnıç ve bir hamamdan oluşuyordu.

² Çevirmen Notu: Bilimsel Bilginin.

³ Ç.N.: İkamete dayalı bir eğitim merkezi.

⁴ Ç.N.: Hz. Muhammed’in soyundan gelenler.

Bu rasathane, büyüklük ya da önem bakımından Meraga Rasathanesi ile kıyaslanabilir değildi ancak ortaya koyduğu çalışmalar kayda değeri. Gâzân Han'ın rasathane tasarımına bakıldığında, yapının gezegenlerin hareketlerini (kavâkib) gözlemlemek gibi belirli türden çalışmalara ayrıca öğrencilere astronomik hesaplamalar yapmayı öğretmeye ve astronomik vakit tayini için cetveller hazırlamaya yönelik olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Rasathane, başlı başına müstakil bir kurum değil daha geniş bir bütünün, yani Şenb-i Tebriz kompleksinin bir parçasıydı.

Tebriz'deki vakıf esasen astronomik gözlem ve araştırma için bir rasathane olarak tasarlanmış, buna yalnızca sınırlı ölçüde tedris faaliyeti eklenmiş olan Merâğa'ya kıyasla çok daha geniş kapsamlıydı. Şenbigâzân, birinci olarak hayır vakfı ikinci olarak ise öğrenme ve öğretimin merkezi fonksiyon görüyordu. Vakıf gelirleri, çalışanlara "tatmin edici/iyi" ücretler sağlamakla kalmıyor aynı zamanda bakım ve işletme giderlerini de karşılıyordu (Hândmîr, 1994, s. 107).

Rab-i Reşîdî: Çeşitli İlimlerin ve Mesleklerin Birleşimi. Vakıf gelirleriyle finanse edilen dinî kurumlar, eğitim ve sosyal yardım kurumlarından oluşan yapı kompleksi, İlhanlılar'ın en seçkin entelektüel simalarından biri olan Reşîdüddin (1247–1318) tarafından kurulan Rab'ireşîdî ile en yüksek noktasına ulaştı. Önceki örneklerden esinlenen bu kompleks, Şenb-i Gâzân'dan sonra Ebvâbü'l-birr (İyilik Kapıları) adıyla da anılmıştır. Rab-i Reşîdî 'de daha önce bir araya gelmemiş olan çeşitli dinî, sosyal ve iktisadi kurumlar çok sayıda insanın farklı kültürel, sosyal ve ekonomik faaliyetlerden yararlandığı küçük bir şehir yahut mahalle ölçeğindeki bir yerleşimin sınırları içinde toplanmıştı.

Rab'daki başlıca öğretim merkezleri; beytü't-ta'lim (Kur'an ve dinî eğitim mektebi), zanaatkârlar⁵ mektebi, mescit (cami) ve darüşşifa (hastane) idi. Öğrencilerin bekâr olmaları ve öğrenmeye karşı istekli olduklarını göstermeleri gerekiyordu. Beş yıllık bir süre için seçiliyorlar sürenin sonunda yerlerine başkaları alınıyordu. Bir öğrenci derslerine gereken dikkati göstermez ya da tembellik ederse, mütevellî (idareci) beş yılı dolmadan onu görevden alıp yerine bir başkasını tayin ediyordu.

Darüşşifanın, biri hekim (tabîb), biri cerrah (cerrah), biri göz hekimi (kehhâl) olmak üzere daimî bir kadrosu vardı: Reşîdüddin'e göre bunlara ayrıca bir mücebbir (mujabbir: kırık-çıkık tedavisiyle ilgilenen) ile bir eczacı/ilaç hazırlayıcısı (şarâbdâr) da dâhildi. 1315 yılında, hekime yardımcı olmak üzere bir muîd (mu'îd) tayin edildi ve üç öğrenci daha kabul edilerek tıp öğrencilerinin toplam sayısı beşe çıkarıldı. Müstansiriyye'de olduğu gibi, tabip burada da iki işlevi bir arada yürütüyor hem hekimlik yapıyor hem de ders veriyordu. Muîd ise hekime, öğretimde yahut muayenede/istişarede ve ilaçların yazılmasında (reçete edilmesinde) yardımcı oluyordu. Reşîdüddin'in mektuplarından birine göre bu tam zamanlı hekimlere ek olarak Hindistan, Çin, Mısır, Suriye ve diğer ülkelerden gelen elli misafir/tabip de bulunmaktaydı. Bunlar her gün darüşşifada muayene yapıyor ve ders veriyor kendilerine onar tane öğrenci tahsis ediliyordu.

Beytü'l-kütüb (kütüphane), dönemin en büyük kütüphanelerinden biri olup Rab-i Reşîdî 'deki mekteplerin vazgeçilmez bir tamamlayıcısıydı. Kütüphane iki ana bölüme ayrılmıştı: Naklî ilimlere (vahye dayalı ilimler; Kur'an aracılığıyla insanlara bildirilen bilgiler gibi) dair kitaplar sağ kanatta, akli ilimlere (insan çabasıyla kazanılan rasyonel ilimler; mantık ve matematik gibi)

⁵ Ç.N.: Meslekler.

dair olanlar ise sol kanatta yer alıyordu. Kitaplar tasnif edilmiş ve envantere kaydedilmişti. Kitapların dolaşıma çıkarılmasından (ödünç verilmesinden/dağıtılmasından) sorumlu olmak üzere bir hâzin (kütüphaneci) ile bir münâvil (kitapları ulaştıran görevli) bulunuyordu.

Semerkant: İlmî Bir Hareketi Tetikleyen Bir Medrese⁶. İlhanlılar, Azerbaycan'daki başkentleri Merâğa ve Tebriz'de eğitim, bilim ve hayır alanlarında kurumlar tesis ederek bu sahaların gelişimine katkıda bulundular. Aynı ölçekte olmasa da bu etkilerin bir kısmı Azerbaycan'ın diğer şehirlerine, İlhanlılar'ın hâkimiyeti altındaki İran, Anadolu ve komşu bölgelere de yayıldı. Timurlu ve Osmanlı hanedanları İlhanlılar'dan ilham aldılar; her ikisi de aynı derecede görkemli anıtlar ve kurumlar ortaya koydu.

Uluğ Bey (1394-1449), Semerkant'ta yeniden canlanan kültürel ve ilmî hamlenin başlıca itici gücüydü. Semerkant'ın önde gelen âlimlerinden Gıyâsüddîn el-Kâşî, Uluğ Bey'in fevkalade bir hafızaya ve dillere yatkınlığa sahip olduğunu; özellikle matematik ve astronomi alanlarında temayüz etmiş yetkin bir âlim olduğunu aktarır.

Semerkant, uzun zamandır ilmî araştırmaların merkezlerinden biriydi. Uluğ Bey'in bilime ve dine duyduğu ilgi ile milletler arasında bir bağ kurduğunu düşündüğü akli/seküler öğrenime dair görüşleri, bu yeni gelişim safhasında-akli ilimlerin dinî kurumların bünyesine dâhil edildiği süreçte-etkili oldu. Semerkant medresesi, geleneksel İslami eğitimin verildiği bir mektep olmanın yanı sıra ilmî öğrenimin de merkezlerinden biriydi. İki kurum, yani medrese ile rasat (rasathane) aynı âlimleri istihdam eden ve ortak konular üzerinde dersler veren, birbirine bağlı/ karşılıklı bağımlı yapıları.

Uluğ Bey medresesinin cephesinde yapının tamamlanma tarihini 1417-1420 olarak veren iki kitabe bulunmaktadır. Hâfız-ı Ebrû (ö. 1430), inşaatın bitiş tarihini Ocak 1420 olarak teyit eder. Uluğ Bey, medresenin yanına ayrıca bir hankah da inşa ettirmiştir.

Uluğ Bey, çocukluğu sırasında Merâğa Rasathanesi'nin bulunduğu yeri ziyaret etmişti; el-Kâşî'nin kendisine burada kullanılan bazı aletlerin faydasını açıklaması üzerine medrese bünyesinde kurduğu rasathanede bu aletlerin kimi özelliklerini yeniden üretmeye karar verdi.

Uluğ Bey'in hocası Kadızâde yükselmekte olan Osmanlı Devleti'nin başkenti Bursa'da doğmuş ve eğitim görmüştü. Kadızâde, Semerkant'taki ilmî hareketin üç önde gelen simasından biri olup diğer ikisi Gıyâseddin Cemşîd ve Ali Kuşçu idi. Bursa medresesinde bir süre talebe olduktan sonra Bursa'dan Semerkant'a giden Kadızâde, erken dönem Osmanlı âlimleri arasında en seçkin isimlerden biri kabul edilmiştir. Taşköprizâde, Kadızâde'nin Şerh Eşkâlû't-te'sîs ve Şerh el-Mûlahhas fi'l-hey'e adlı iki eserini okuduğunu belirtir. Bu eserleri dayısı Molla Muhammed en-Niksârî'den alan babasıyla birlikte mütalaa etmiştir. Niksârî ise söz konusu eserleri Fethullah Şîrvânî ile okumuştur. Kadızâde, Şîrvânî'nin hocasıydı. Bu tedris silsilesi, bilginin Semerkant'tan Osmanlı topraklarına aktarım hattını belirginleştirmektedir.

Medresenin, İslam geleneğine uygun biçimde bir vakıf ile tahsis edildiğine şüphe yoktur. Bu sebeple medresedeki tedris faaliyeti, şer'i hukukun mührüyle tasdik edilmiş durumdaydı. Rasathanenin de medrese gibi vakıf gelirleriyle desteklenip desteklenmediği ise açık değildir.

⁶ Ç.N.: Ya da Semerkant: Bilimsel bir hareketin katalizörü olarak bir medrese.

Kütüphane, Uluğ Bey'in ilmî ve eğitim teşebbüsüyle ilişkili âlimlere hizmet etmekteydi. Sayılı, Gıyâseddin'in Miftâhu'l-hisâb'ında bir kütüphaneye ve bir kütüphaneciye dair tek bir atıf tespit etmiş ancak bu kütüphanenin rasathaneye -yahut medreseyle- ilişkisinin belirsiz olduğu sonucuna varmıştır.

Medrese ile rasathane, dinî ilimlerde aklî/seküler ilimlerde yahut her ikisinde birden mahir müderrisleri istihdam ediyordu. Medresenin bir vakıfla finanse edilmiş olması ve medrese ile rasathanenin aynı külliye'nin parçaları olarak bulunması dikkate alındığında ilmî tedrisin de yürütüldüğü hukuken vakfedilmiş bir medresenin başka bir ilmî kurumun -rasathanenin- teşekkülünü tetikleyen bir katalizör hâline geldiği güvenle söylenebilir. Daha önce Merâğa ve Gâzân Han rasathanelerinde ardından Semerkant'ta yürütülen matematik ve astronomi öğretimi böylece İslami dinî ilimler ve fıkıhın tedrisi için tasarlanmış bir kurum olan medreseye taşınmış oldu.

Osmanlı Öncesi Anadolu Medreseleri

Anadolu'da Türk hâkimiyetinin pekişmesi ve nüfusun Türkleşmesi süreciyle paralel olarak bir zamanlar Bizans İmparatorluğu'na ait olan bu topraklarda İslam medeniyetine özgü pek çok dinî, eğitimsel ve sosyal hizmet kurumu tesis edildi ve yaygınlaştı. Bunlar arasında, Selçuklu ve İlhanlı idaresi altında ayrıca Türk beylikleri döneminde Anadolu'nun birçok yerleşiminde ortaya çıkan yeni medreseler de vardı. Bu yeni kurulan medreselerdeki eğitim hayatı, Nizamiye medreseleri aracılığıyla belirli bir biçim kazanmış olan akademik gelenekler ve eğitim üsluplarıyla uyumlu şekilde gelişti. Söz konusu Nizamiyeler Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun eski kültür merkezlerinde kurulmuş güçlü iki sultanın, Alparslan (hük. 1063–1072) ve oğlu Melikşah'ın (hük. 1072-1092) saltanatları döneminde kök salmıştı. Bu yeni medreselerin, Anadolu dışından -özellikle Türk-İran sahasından- gelen değişim etkilerine açık olması muhtemeldir.

Selçuklu topraklarında ve onların hâkimiyeti altındaki ülkelerde medreselerin yaygınlaşmasıyla okuryazarlık arttı: Dârüşşifâ, Dârü's-sıhha, Şifâhâne, Bîmârthane veya Bîmâristan gibi çeşitli adlar taşıyan hastaneler de yaygınlık kazandı. Eğitim ve sağlık kurumlarının yayılması bu bölgelerin refahına katkıda bulunarak edebiyat, sanat ve ilmî faaliyetlerin gelişmesini teşvik etti.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sultanları, Anadolu Selçukluları ve bazı beyler (küçük aşiret/kabile gruplarının liderleri), bu disiplinlerle meşgul âlimleri himaye ettiler hatta bazıları bizzat bu çalışmalarla iştigal etti. Bu dönemde medrese eğitimi, ders programına aklî ilimlerin bir kısmını da dâhil etmeye başladı.

Doğu Anadolu'daki Sivas medreselerinden ikisi İç Anadolu'daki Kırşehir Caca Bey Medresesi ve Batı Anadolu'daki Kütahya Vâcidiye Medresesi, aklî ilimlerin kurumsal tedrisin bir parçası olduğunu göstermektedir. Kırşehir medresesi, Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhusrev b. Kılıç Arslan döneminde Kırşehir valisi olan Nureddin Cibril b. Caca tarafından 1272 yılında inşa ettirilmiştir. Bu medresenin vakfiyesinde, astronominin resmî öğretim kapsamına alınacağına dair bir şart yer almaz. Bununla birlikte bazı tarihî kayıtlara göre medresenin minaresi başlangıçta bir gözlem kulesi idi. Benzer şekilde Kırşehir'deki Caca Bey ile Kütahya'daki Vâcidiye medreselerinde bir gözlem kuyusunun bulunduğu dair çeşitli rivayetler mevcuttur.

Osmanlı Medreseleri

Selçuklu Türkleri'nden tevarüs edilen medrese sistemi Osmanlılar tarafından benimsenmiş ve zenginleştirilmiştir. Camiye bitişik bir medrese inşa etmek Osmanlılar arasında bir gelenek hâline gelmiş ve fetih siyasetlerinin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmiştir. Bu ilim kurumunu her yere taşımış Anadolu'da ve Avrupa'da idare ettikleri topraklarda tesis etmişlerdir. Söz konusu gelenek toplumun ihtiyaç duyduğu dinî, ilmî ve eğitim hizmetleri sağlama amacına yönelmiş özellikle de devlet için idari ve hukuki kadroların yetiştirilmesini hedeflemiştir.

İlk Osmanlı medresesi şehrin 1331 yılında fethedilmesinin ardından ikinci Osmanlı hükümdarı Orhan (hük. 1324-1362) tarafından İznik'te (Nicea) inşa ettirilmiştir. Mali ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir vakıf da tesis etmiştir. İznik medresesinde dinî ilimler bütüncül biçimde tedris ediliyordu. Dâvûd el-Kayserî, Taceddin el-Kürdî ve Alâeddin Esved gibi meşhur din âlimleri burada ders vermiştir. Medresenin vakfiyesinin (vakfedilen kurumun kuruluş belgesinin) Osmanlı öncesi geleneğe uygun biçimde hazırlandığından şüphe yoktur. Vakfiyede tedrise dair yalnızca tek bir cümle yer alır: *“İlim talibi (tâlibü'l-ilm), haftanın her günü medresede ders halkalarına devam etmelidir.”* Bu medresede verilen eğitim vakfın koyduğu şartlar çerçevesinde ve yerleşik akademik geleneklere uygun olmak kaydıyla bütünüyle müderrislerin inisiyatifine bırakılmıştı.

Bütünleşme⁷.Sultan II. Mehmed'den (hük. 1444-1446 / 1451-1481) önce kurulmuş Selçuklu medreseleri ile erken Osmanlı medreseleri, Nizamiye geleneğini takip ediyor ve öncelikle genel anlamda dinî eğitimi özelde ise fıkıh öğretimini yaygınlaştırmak amacıyla tesis ediliyordu. Osmanlı öncesi bazı medreselerde rastlanan gözlem kuyuları ile hastaneler (şifahaneler), yukarıda bîmâristan-medrese ve rasathâne-medrese modelleri olarak tanımlanan yapılarla uyumlu biçimde, tıp ve astronomi öğretimine yönelik bir ilgiyi ortaya koymaktadır. Osmanlı öncesi ve erken Osmanlı dönemlerinde (Fâtih Sultan Mehmed'in saltanatından önce), medrese ders programı resmî olarak felsefî, matematik ve tabii ilimleri kapsamıyordu. Bununla birlikte, daha önce olduğu gibi, bu alanlar medreselerin içinde ya da dışında hastanelerde (şifahane-bîmâristan) veya âlimlerin evlerinde okutuluyordu.

Medrese eğitimi tarihindeki dönüm noktası ve geleneksel Nizamiye sisteminden daha kapsamlı bir kurum modeline geçiş II. Mehmed döneminde gerçekleşti. Nihayetinde medresede hem akli hem de naklî ilimlerin resmî olarak okutulmasına yol açacak bu önemli dönüşüm birkaç etkenin sonucuydu: Birincisi, sultanın akli ilimlere duyduğu şahsi ilgi ve âlimleri himaye etmesi; ikincisi, akli ilimlerin öğretimini de ihtiva eden ve doğrudan Timurlu ilim kurumlarından besleniyor görünen yeni gelenek ve son olarak da hem Timurlu hükümdarı Uluğ Bey'e hem de II. Mehmed'e hizmet etmiş meşhur matematikçi ve astronom Ali Kuşçu'nun (ö. 1474) oynadığı roldür. Kuşçu, Timurlu Semerkant geleneğinin Osmanlılar'a taşınmasında belirleyici bir işleve sahipti.

Geleneksel sistem çok kısa bir zaman dilimi içinde köklü bir değişim geçirdi. Bu değişimi kavrayabilmek için II. Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethetmesinin ardından şehrin iki farklı bölgesinde inşa ettirdiği Eyüp ve Fâtih Sultan külliyesi bünyesindeki medreseleri incelemek büyük önem taşır. Eyüp Sultan Külliyesi 1458-1459 yıllarında kurulmuştur. Vakfiyesinde külliyedeki medresede verilecek eğitimin *“şer'i hukuk tarafından vazedilmiş temel ilimler ve bunların yardımcılarıyla birlikte diğer bütün asil naklî ilimleri takip etmek”* isteyenlere yönelik

⁷ Ç.N.: Ya da entegrasyon.

olduğu belirtilir. Bu ifade resmi eğitimin hedefinin dinî ilimlerin yanı sıra geleneksel olarak nakledilen diğer ilimlerin de öğretilmesi olduğunu ima etmektedir.

Fâtih Külliyesi, Eyüp külliyesinin kuruluşundan kısa bir süre sonra II. Mehmed adına 1463-1470 yılları arasında inşa edilmiştir. Külliye, tetimme adı verilen sekiz orta dereceli medrese ile sahn adı verilen sekiz yüksek dereceli medreseyi ihtiva ediyordu. Vakfiyesi yeni bir eğitim hedefini ortaya koymakta ve Osmanlı medrese sistemindeki köklü bir değişimi yansıtmaktadır. İlk kez müderrisler için aklı ilimler bilgisi gerekli bir yeterlilik olarak zikredilir. Yüksek dereceli medreselerde (sahn) ders vermek üzere tayin edilen müderrislerin, “*hem naklî hem aklî ilimlerin usul ve esaslarına vâkıf*” olmaları şart koşulmuştur. Fâtih Medresesi vakfiyesinde müderrislerin hem naklî hem de aklı ilimleri okutmasını açıkça zorunlu kılan bir hüküm bulunmamakla birlikte onların “muhtelif ulûm ve maarif” öğretmeleri gerektiğini belirten bir madde yer alır. Buna karşılık yardımcıları olan muîdlerin çeşitli disiplinlerde (funûn-ı şettâ) mahir olmaları ve müderrislerin nezareti altında öğrencilere münazara/tenkitli tartışma sanatını (mubâhasah ve mukâtabah) öğretmeleri istenmiştir.

Bu değişim yaklaşık bir yüzyıl sonra Kanûnî Sultan Süleyman (hük. 1520-1566) tarafından kurulan Süleymaniye medreseleri ile daha da açık hâle gelir. Vakfiyedeki maddelerden biri müderrisin görevinin “*talebeye dinî ilimleri öğretmek ve onu sahih bilgiyle aydınlatmak*” olduğunu açıkça hükme bağlamıştır. Ayrıca ilk kez müderrisin “*ilim taliplerine ders günlerinde, sınıflarda o dönemde kullanılan ders kitapları üzerinden*” ders vermesi gerektiği belirtilir. Talebelere, birbirlerine sual sormak ve meseleleri müzakere etmek suretiyle hem naklî hem de aklı ilimler/funûn talim ve tedris edilecekti. (Kürkçüoğlu, 1962, fcs. 83-4/32). İlgili cümlelerde “tedrîs” ve “müzâkere” terimlerinin kullanımı Kanuni döneminde medresedeki resmi eğitimin sınıf içi dersin konusu olarak aklı ilimlerin de resmen bütünleştirilecek şekilde genişletildiğini tereddüde yer bırakmayacak biçimde göstermektedir. Böylece bütün aklı (ma’kûl) ve naklî (menkûl) ilimlerin müzâkeresi meşru kılınmış, müderristen bunları talebelerine resmî biçimde aktarması istenmiştir.

Osmanlı Medreselerinde Ders Programı. Medreselerde öğretimde kullanılan ders kitapları her Müslüman ferdin dinî ve dünyevî işlerde ihtiyaç duyacağı bilgiyi temin edecek şekilde hazırlanmıştı. Medrese talebesinin tahsili boyunca beş ana sahada çok sayıda eser okuması beklenirdi. İlk üçü sırayla sarf (morfoloji), nahiv (sentaks) ve mantık idi; son ikisi ise hadis (Hz. Peygamber’in söz ve fiilleri) ile tefsir (Kur’an’ın yorumu) idi. İlk üç alan ile son iki alan arasında ise âdâb-ı bahs (bahis/münazara usulü), vaaz, belâgat, kelâm, hikmet, fıkıh, ferâiz, akaid ve usûl-i fıkıh gibi dersler takip edilirdi. Zaman zaman bu derslerin sıralanışında ve sunuluşunda farklılıklar da görülebilirdi.

Aritmetik, geometri, cebir ve astronomi gibi riyaî ilimler ile klasik fizik gibi tabîî (tâbîi) ilimler Osmanlı medreselerinde okutulmaktaydı. Medrese âlimlerinin otobiyografilerinin büyük kısmının incelenmesi bu ilimlerin genellikle hikmet (ilahî/felsefî ilimler) derslerinden sonra ve en itibarlı ders olarak görülen Kur’an tefsirinden önce mütalaa edildiğine işaret eder. XV. ve XVI. yüzyıllarda gerçekleşen ve Osmanlı medreselerinde belirginleşen aklı ve naklî ilimlerin bu nihai bütünleşmesi XIX. yüzyıla hatta XX. yüzyılın ilk on yılına kadar varlığını sürdüren büyük bir kültürel miras ve ilmî gelenek meydana getirmiştir. Günümüzde geleneksel eğitimi sürdürmeye devam eden kimi eğitim çevrelerinin bulunduğu Müslüman dünyanın bazı bölgelerinde bu mirasın izlerine rastlamak hâlâ mümkündür.

XIX. yüzyılda bazı İslam ülkelerinde Batı tarzı eğitim ve bilim kurumlarının kurulmasıyla birlikte medrese eğitimi önemini büyük ölçüde yitirdi. Daha sonraki bir aşamada ise medrese eğitiminin bizzat kendi bünyesinde modernleştirilmesi çerçevesinde biçim ve içerikte çeşitli değişiklikler planlandı: Modernleşmenin başarıyla gerçekleştirildiği bazı örneklerde modern bilimi tanıtan kitaplar önceki İslami ilmi literatürün yerini aldı.

İbn Haldun akli ilimleri tanımlarken şöyle der: “Akli (zihni) ilimler insanın düşünen bir varlık olması itibarıyla ona tabiidir. Belli bir dinî gruba mahsus değildir... Bu ilimler dünyada medeniyetin başlangıcından beri insan türü içinde mevcut olmuş (ve bilinmiştir) ... Bu ilimler, İslam öncesi iki büyük millet -Farslar ve Yunanlılar- tarafından daha geniş ölçüde geliştirilmiştir... Müslüman âlimler (Yunan ilimlerini) büyük bir gayretle tetkik ettiler ve bunların çeşitli dallarında maharet kazandılar. Bu ilimlerin tetkikinde kaydettikleri ilerleme daha iyi olamazdı... Akli ilimlerde seleflerini geride bıraktılar.”

Akli ya da zihni ilimler, İslam dünyasında kültürün ayrılmaz bir parçası hâline geldi ve zamanla resmî kurumların öğretim faaliyetlerinin de tedricen bir bileşeni oldu. Medrese, “İslam’a özgü/İslami zeminde ortaya çıkmış” bir kurum olmakla birlikte süreç içinde kendi bünyesine başlangıçta ona ait olmayan ilimleri de kattı. Makdisî’nin değerlendirmesinde medrese İslam’da öğretim kurumunun teşekkülünde üçüncü safhayı temsil eder: İlk iki safha mescit ve **handır**. Başlangıçta fıkıh öğretimi için tasarlanmış kurumlar olan medreseler ilk dönemlerinde fıkıh ve fıkıhla ilişkili ilimler dışında kalan ilimlerin öğretimini başlangıçta kapsamamıştı. İslam kültür tarihinin belirli safhalarında, daha önce de değinildiği üzere, felsefenin Sünnî ana akıma karşı kullanılması sebebiyle felsefeye yönelik bir mesafe/önyargı tespit edildiği ileri sürülebilir. Ne var ki bu “hassasiyet” marjinal grupların kimi zaman felsefeyi İslam’ın ana mektebi olan Sünnî doktrine karşı doktriner yahut siyasi bir silah olarak kullanabildikleri ayrıca felsefenin kelâma bir “rakip” olarak algılanabildiği hatırd tutularak kendi bağlamı içinde değerlendirilmelidir. Felsefe dâhil kadim ilimlerin (ulûmü’l-evâil) öğretimi başlangıçta resmî kurumlar aracılığıyla değil daha ziyade şahsî aktarım kanalları üzerinden intikal etmiştir. Burada ileri sürülen görüş akli ilimlerin yalnızca ferdi düzeyde değil aynı zamanda kurum düzeyinde de kültürel hayatın ayrılmaz bir parçası hâline geldiğidir. Halifeler tarafından tesis edilen Beytü’l-Hikme kütüphaneleriyle başlayan kurumsallaşma tamamen İslami gelenek ürünü olan medrese geleneği içinde tıp, matematik ve astronomi ilimlerinin öğretiminin -burada bîmâristan ve rasathâne modelleri diye adlandırdığımız biçimler üzerinden- bütünleştirilmesiyle devam etmiş; böylece akli ilimler medreselerdeki öğretim programının vazgeçilmez bir unsuru hâline getirilmiştir. Medreseler, İslam’da örgün öğretimin kurumsal çerçevesini temsil eder. Verilen örnekler Nizâmülmülk döneminden başlayarak Selçuklular, İlhanlılar, Timurlular ve Osmanlılar boyunca akli ilimlerin resmi öğretime kademeli biçimde dâhil edilmesinde açık bir yükseliş eğrisini ortaya koymakta; bu süreç kadim ilimlerin “akli ilimler” olarak çeşitli ilim kategorileri arasındaki epistemolojik birlik içinde bütünleştirilmesiyle paralel ilerlemektedir.

Kaynakça

- Abu'l-Faraj, Gregory. *The Chronography of Gregory Abi'l-Faraj (1225-1286)*. Yay. haz. ve çev. Ernest A. Wallis Budge. Amsterdam: APA, 1976 [1932].
- Bagheri, Mohammad. "A Newly Found Letter of Al-Kāshī on Scientific Life in Samarkand." *Historia Mathematica* 24 (1997): 241-256.
- Balty-Guesdon, Marie-Geneviève. "Le Bayt al-hikmah de Baghdad." *Arabica* 39 (1992): 131-150.
- Eche, Youssef. *Les bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mésopotamie, en Syrie et en Egypte au Moyen Age*. Damascus: Institute Français de Damas, 1967.
- Enderwitz, S. "al-Shu'ubiyya." In *The Encyclopaedia of Islam*, 2. bs., c. 9, haz. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs et al., 513-516. Leiden, Netherlands: Brill, 1997.
- Gimaret, D. "Mu'tazila." *The Encyclopaedia of Islam*, 2. bs., c. 7, haz. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs et al., 783-793. Leiden, Netherlands: Brill, 1993.
- Giyāth al, Dīn. Miṭāhu'l-hisāb. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Yazma 2967, 2a-2b; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960), s. 281, dn. 61'de alıntılanmıştır.
- Goldziher, Ignaz. "Stellung der alten islamischen Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften." In *Gesammelte Schriften*, haz. Joseph Desomogyi, c. 5, 357-400. Hildesheim, Germany: Olms, 1970.
- Goodman, L. E. "The Translation of Greek Materials into Arabic." In *Religion, Learning, and Science in the 'Abbasid Period*, haz. M. J. L. Young, J. D. Latham ve R. B. Serjeant, 477-497. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1990.
- Halm, Heinz. *The Fatimids and Their Traditions of Learning*. London: I. B. Tauris, 1997.
- Ibn al-Nadīm. *Kitāb al-fihrist*. Yay. haz. Ridā Tajad-dud. Tehran: Marvi, 1973.
- Ibn Khaldūn. *The Muqaddimah: An Introduction to History*. Çev. Franz Rosenthal. 3 cilt. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1980.
- Ibn Tağrıberdī, Ebū'l-Mehāsin Yūsuf. *Al-Nujūm al-zāhirah fī mulūk Mişr wa'l-Qāhirah*. C. 8. el-Kāhire, Mısır: Markaz Tahqīq al-Turāth, 2005.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Institutionalisation of Science in the Medreses of pre-Ottoman and Ottoman Turkey." In *Turkish Studies in the History and Philosophy of Science*, haz. Gürol Irzık ve Güven Güzeldere, 265-284. Boston Studies in the Philosophy of Science 244. Dordrecht, Netherlands: Springer, 2005.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.). *Osmanlı literatürü tarihi*. 2 cilt. İstanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 1997.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Ottoman Educational and Scholarly-Scientific Institutions." In *History of the Ottoman State, Society, and Civilisation içinde*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, c. 2, 357-515. İstanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2001.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Il Ruolo Delle Istituzioni." In *Storia Della Scienza*, c. 3, 110-139. Roma: Istituto Della Enciclopedia Italiana Fondata da Giovanni Treccani, 2002.
- Khvānd Mīr, Ghiyās al-Dīn. *Habibū's-Siyar*, c. 3: *The Reign of the Mongol and the Turk*. Çev. ve yay. haz. W. M. Thackston. 2 cilt. Cambridge, Mass.: Dept. Of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1994.
- Köprülü, Fuad. "Asırda Maraga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar." *Belleten* 6, sy. 22 (1942a): 207-227.
- Köprülü, Fuad. "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü." *Vakıflar Dergisi* 2 (1942b): 1-35.
- Kürkçüoğlu, Kemal Edip (haz.). *Süleymaniye Vakfiyesi*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1962.
- Makdisi, George. *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981.

- Maqrîzî, Taqî al-Dîn al-, *Kitâb al-Mawâ'iz wa'l-i'tibâr bi-dhikr al-khiṭaṭ wa'l-athâr: al-ma'rûf bi'l-khiṭaṭ al-maqrîzîyah*. Beyrut: Dâr Sâdır, 1960.
- Mehmed II (Fâtih). *Fatih Mehmet II vakfiyeleri*. Ankara: Cumhuriyet Matbaası, 1938.
- O'Leary, De Lacey. *How Greek Science Passed to the Arabs*. London: Routledge and Kegan Paul, 2002.
- Peters, R. E. *The Harvest of Hellenism: A History of the Near East from Alexander the Great to the Triumph of Christianity*. London: Allen & Unwin, 1972.
- Qalqashandî, Ahmed ibn'Alî al-. *Ṣubḥ al-a'shâ fî ṣin'âat al-insh' â*. C. 1. Kahire, Mısır: al-Hayah al-Miṣriyyah al-'Âmmah li'l-Kitâb, 2006.
- Rashîd al-Dîn Fazl Allâh ibn Abî al-Khayr. *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Ta'rih-i-mubâarak-i-Gâzânî des Rasîd al-Dîn Fadlallâh b. Imâd al-Daula Abûl-Hair*. Yay. haz. Karl Jahn. London: Luzac, 1940.
- Rashîd al-Dîn Fazl Allâh ibn Abî al-Khayr. *Histoire des Mongols de la Perse*. Yay. haz. ve çev. M. Quatremère. C. 1. Paris: Imprimerie Royale, 1836.
- Rashîd al-Dîn Fazl Allâh ibn Abî al-Khayr. *Jamî 'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*. Çev. ve yay. haz. W. M. Thackston. 3 cilt. Cambridge, Mass.: Dept. Of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1998-1999.
- Rashîd al-Dîn Fazl Allâh ibn Abî al-Khayr. *Savâniḥ al-aḥkâr-i Rashîdî*. Yay. haz. Muhammad Taqî Danish. Tehran: Intisharat-i Kitabkhanah-i Markazi va Markaz-i Asnad, 1980.
- Rashîd al-Dîn Fazl Allâh ibn Abî al-Khayr. *Al-waqfiyah al-rashîdiyyâh*. Yay. haz. Muṭṭaba Minuvi ve Iraj Afshar. Tehran: Anjuman-i Asâr-i Milli, 1972.
- Sabra, A. I. "Science and Philosophy in Medieval Islamic Theology: The Evidence of the Fourteenth Century." *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 9 (1994): 1-42.
- Safadî, Halil ibn Aybak Şalâh al-Dîn al-. *Kitâb al-Wâfi bi'l-Wafayât*. Yay. haz. Hellmut Ritter. 2. bs. Wiesbaden, Germany: Franz Steiner Verlag, 1981 [1962].
- Samarqandî, Dawlatshâh. *Devletşah tezkiresi*. Türkçeye çev. Necati Lugal. İstanbul: Tercüman, 1977.
- Sayılı, Aydın. "Gondeshapur." *In The Encyclopaedia of Islam*, 2. bs., c. 2, haz. B. Lewis, Ch. Pellat ve J. Schacht, 1120. Leiden, Netherlands: Brill, 1965.
- Sayılı, Aydın. "The Institutions of Science and Learning in the Moslem World." Doktora tezi, Harvard University, 1941.
- Sayılı, Aydın. *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960a.
- Sayılı, Aydın. *Uluğ Bey ve Semerkanddaki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kaşî'nin Mektubu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960b.
- Sayyid, Ayman Fuâ'd. *Al-Dawlah al-Fâtîmîyah fî Misr: Tafsîr jadîd*. Cairo: al-Dar al-Misriyyah -al-Lubnaniyyah, 1992.
- Sourdel, D. "Bayt al-Hikma." *In The Encyclopaedia of Islam*, 2. bs., c. 1, haz. H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal et al., 1141. Leiden, Netherlands: Brill, 1960.
- Sourdel, D. "Dâr al-Hikma." *In The Encyclopaedia of Islam*, 2. bs., c. 2, haz. B. Lewis, Ch. Pellat ve J. Schacht, 126-127. Leiden, Netherlands: Brill, 1965.
- Tâşköprüzâde, Ahmed b. Mustafâ. *Al-shaḥ'âiq al-nu'maniyyah fî 'ulama' al-Dawlat al-'Uthmaniyyah*. Yay. haz. Ahmad Subhi Furat. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.
- Vassâf el-Hazret, 'Abd Allah b. Fazl Allah. *Kitâb Vassâf al-Hazrat*. Yay. haz. Muhammad Mahdi Isfahani. Tehran: Ibn Sina, 1959.
- Vassâf el-Hazret, 'Abd Allâh b. Fazl Allâh. *Tahrir-i tarikh-i Vassaf*. Yay. haz. 'Abd al-Muhammad Ayati. 2. bs. Tehran: Mu 'assasah-yi Mutâlââ't va Tahqîqât-i Farhangî, 1993.

Vyatkin, V. L. *Pamyatniki drevnostey Samarkanda*. Samarkand, 1927; Kishimjan Eshenkulova, “Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulum el-Evail-Matematik, Astronomi ve Tıp” (Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001), s. 54’ten naklen.

